

УДК 340.15:341(37)

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.72>

РОЗВИТОК УЯВЛЕНЬ ПРО ПРАВА І СВОБОДИ ЛЮДИНИ В ПРАВОВИХ СИСТЕМАХ АНТИЧНОСТІ ТА ЇХНІЙ ВПЛИВ НА ТОГОЧАСНЕ МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

Сироїд Т.Л.,

*доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри міжнародного і європейського права
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна
ORCID: 0000-0002-8165-4078*

Фоміна Л.О.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного і європейського права
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна
ORCID: 0000-0002-8756-4006*

Сироїд Т.Л., Фоміна Л.О. Розвиток уявлень про права і свободи людини в правових системах античності та їхній вплив на тогочасне міжнародне право.

Стаття присвячена історико-правовому аналізу становлення уявлень про права й свободи людини в правових системах античності та їхнього впливу на формування ранніх міжнародно-правових практик. Автори обґрунтовують актуальність теми, наголошуючи на тому, що античність стала ґрунтом, на якому зародилися ключові ідеї європейської правової традиції – свободи, рівності, гідності особи та справедливості. Вказано, що в грецьких полісах і Римській державі ці уявлення мали корпоративний характер: права визнавалися лише за громадянами, тоді як становище рабів, метеків, перебринів і варварів залишалося обмеженим. Попри це, саме така модель започаткувала дискусію про природу прав людини та заклала підвалини для подальшої еволюції правових концепцій.

Досліджено специфіку афінської демократії з її інституціями народних зборів і судових органів, що забезпечували активну участь громадян у політичному житті та захист від свавілля влади. Проаналізовано спартанську модель, яка протиставляла індивідуальним правам колективну дисципліну й обов'язок служіння державі, демонструючи різні античні підходи до співвідношення свободи та обов'язку. Висвітлено роль договорів про ізополітію й проксенію як прецедентів міжнародного визнання прав іноземців у грецькому світі.

Особливу увагу приділено римському праву, яке еволюціонувало від локального *jus civile* до універсалістських концепцій *jus gentium* і *jus naturale*. Показано, що *jus gentium*, спираючись на звичаї різних народів і загальні принципи справедливості, заклало основи регулювання міждержавних відносин, торгівлі та захисту інтересів чужоземців, тоді як стоїчна філософія й доктрина природного права започаткували ідею універсальних норм, притаманних людській природі. Водночас підкреслено суперечливість античного спадку: зародки універсалізму співіснували з рабством і становою нерівністю.

Стаття також висвітлює значення античних полісів Північного Причорномор'я – Ольвії, Херсонеса, Боспорського царства – як осередків міжнародно-правової інтеграції, де взаємодіяли грецькі, римські й місцеві традиції та формувалися перші практики міждержавних договорів про безпеку, торгівлю й захист прав іноземців.

Автори доходять висновку, що античні концепції прав і свобод людини, попри свою елітарність і обмеженість, започаткували інституційний зв'язок між правом, політичною спільнотою та свободою, вплинули на формування ранніх міжнародно-правових норм і залишаються важливим інтелектуальним ресурсом сучасної науки права та міжнародних відносин.

Ключові слова: права і свободи людини, міжнародне право, античність, грецькі поліси, римське право, *jus gentium*, природне право.

Syroid T.L., Fomina L.O. Development of ideas about human rights and freedoms in the legal systems of antiquity and their impact on contemporary international law.

The article is devoted to the historical and legal analysis of the development of ideas about human rights and freedoms in the legal systems of antiquity and their impact on the formation of early international legal practices. The authors substantiate the relevance of the topic, emphasizing that antiquity provided the foundation on which the key ideas of the European legal tradition – freedom, equality, human dignity, and justice – emerged. It is shown that in the Greek poleis and the Roman state these notions were of a corporate nature: rights were recognized only for citizens, while the status of slaves, metics, peregrini, and “barbarians” remained restricted. Nevertheless, this model initiated the discussion on the nature of human rights and laid the groundwork for the further evolution of legal concepts.

The study examines the specifics of Athenian democracy with its institutions of the popular assembly and courts, which ensured active civic participation in political life and protection against the arbitrariness of power. The Spartan model is analyzed as one that opposed individual rights to collective discipline and the duty of service to the state, demonstrating different ancient approaches to the relationship between freedom and obligation. The role of treaties on isopolity and proxenia is highlighted as precedents for the international recognition of the rights of foreigners in the Greek world.

Special attention is paid to Roman law, which evolved from the local *jus civile* to the universalist concepts of *jus gentium* and *jus naturale*. It is shown that *jus gentium*, based on the customs of various peoples and general principles of justice, laid the foundations for regulating interstate relations, trade, and the protection of the interests of foreigners, while Stoic philosophy and the doctrine of natural law introduced the idea of universal norms inherent in human nature. At the same time, the article underlines the contradictory legacy of antiquity: the seeds of universalism coexisted with slavery and social inequality.

The article also highlights the significance of the ancient poleis of the Northern Black Sea region – Olbia, Chersonesus, and the Bosporan Kingdom – as centres of international legal integration, where Greek, Roman, and local traditions interacted and the earliest practices of interstate treaties on security, trade, and the protection of foreigners’ rights were formed.

The authors conclude that ancient concepts of human rights and freedoms, despite their elitist and limited character, established the institutional link between law, the political community, and freedom, influenced the formation of early international legal norms, and remain an important intellectual resource for contemporary legal and international studies.

Key words: human rights and freedoms, international law, antiquity, Greek poleis, Roman law, *jus gentium*, natural law.

Постановка проблеми. Актуальність звернення до проблеми розвитку уявлень про права і свободи людини в правових системах античності та їхнього впливу на тогочасне міжнародне право полягає в тому, що античність була тим ґрунтом, на якому зароджувалися ідеї, які згодом сформували європейську правову традицію. Саме у правових системах Давньої Греції та Риму були закладені перші концептуальні підходи до розуміння свободи, рівності, гідності особи, а також визначено межі їхньої реалізації. Ці уявлення, хоча й обмежені рамками громадянства та соціального статусу, створили підвалини для пізнішого формування універсальних прав людини й водночас вплинули на розвиток міжнародного права, зокрема у сфері договірних відносин та регламентації становища чужоземців.

Права та свободи в античних суспільствах розглядалися не як загальнолюдські, а як похідні від належності до певної політико-правової спільноти – поліса у грецькій традиції чи римської *civitas*. Відтак свобода мислилася насамперед як політична участь та правовий статус громадянина, тоді як становище рабів, метеків чи варварів залишалося поза межами цих гарантій. Така обмеженість не применшує значення античних концепцій, адже саме вони започаткували дискусію про природу прав людини і стали основою для подальшої еволюції міжнародно-правових уявлень.

Античні концепції прав і свобод особи мали безпосереднє значення не лише для внутрішнього устрою полісів та Римської держави, але й для становлення ранніх форм міжнародного права. Давньогрецькі міста-держави, так само, як і античні поліси на теренах сучасної України – Ольвія, Херсонес, Боспорське царство – брали активну участь у дипломатичних відносинах, укладали мирні договори, союзи та угоди про торгівлю. У цих актах відображалися уявлення про становище іноземців, гарантії безпеки для купців, а також про взаємне визнання правових звичаїв. Подібні угоди стали раннім зразком інтеграції індивідуальних прав у площину міжнародних відносин, навіть якщо вони ще не набули універсального характеру.

Актуальність теми зумовлена й тим, що сучасна правова наука й міжнародні інституції все більше звертаються до історичних витоків прав людини як універсального феномена. Античність у

цьому сенсі виступає не лише як культурно-історична епоха, але й як «лабораторія» правових ідей, що надихали наступні покоління мислителів та законодавців. У ситуації нинішніх глобальних викликів – порушень прав людини, криз демократії, війн – повернення до фундаментальних понять свободи, справедливості й гідності, вироблених ще в античні часи, набуває особливої ваги. Вивчення цих ідей дозволяє глибше зрозуміти спадкоємність правових традицій і водночас критично оцінити ті межі, які закладала антична цивілізація у своєму баченні прав і свобод.

Метою статті є з'ясування особливостей становлення та розвитку уявлень про права і свободи людини в правових системах античності (Давньої Греції та Риму), а також виявлення їхнього впливу на формування міжнародно-правових практик того часу. Окрему увагу варто приділити ролі античних держав Північного Причорномор'я – Ольвії, Херсонеса, Боспорського царства – як локальних центрів міжнародно-правової інтеграції, де перетиналися грецькі, римські та варварські традиції. Для досягнення поставленої мети необхідно: проаналізувати філософсько-правові основи уявлень про свободу, рівність і справедливість у Давній Греції та Римі; дослідити зв'язок між громадянським статусом і правами особи у полісній системі та Римській республіці й імперії; окреслити значення римського *jus gentium* як передвісника міжнародного права; розглянути договори та угоди античних полісів, зокрема Північного Причорномор'я, як механізми правової взаємодії та захисту інтересів особи; визначити внесок античних концепцій у подальший розвиток європейської традиції прав людини та міжнародно-правових інститутів.

Стан опрацювання проблематики. Питання прав і свобод людини в античності традиційно привертало увагу дослідників античної філософії, історії права та політичних інститутів. Ще класичні автори – Арістотель, Цицерон, Полібій – сформулювали теоретичні уявлення про свободу, справедливість і правовий порядок, що й сьогодні залишаються предметом наукових дискусій [1, с. 42-43]. У новітній історико-правовій літературі проблема розглядається у кількох вимірах: по-перше, як еволюція уявлень про права громадянина в межах поліса чи римської держави; по-друге, як розвиток доктрини *jus gentium* та її значення для подальшого становлення міжнародного права; по-третє, як відображення цих процесів у політичних та правових практиках античних держав Причорномор'я, що функціонували на території сучасної України. Серед сучасних досліджень можна виокремити праці з історії античної демократії, римського права, а також спеціальні роботи, присвячені впливу античної правової думки на європейську традицію прав людини. Водночас залишається недостатньо розробленим питання безпосереднього впливу античних уявлень про права і свободи на розвиток міжнародно-правових механізмів, зокрема в аспекті захисту іноземців, рабів або підкорених народів. Цих питань у своїх дослідженнях торкалися О.В. Буткевич [2], А.І. Дмитрієв, Ю.А. Дмитрієва, О.В. Задорожній [3], В. Греве [4], О.А. Гавриленко [5], В.М. Мельник [6, 7, 8, 9] та ін. Недостатньо також інтегрованим у загальноєвропейський контекст є досвід античних полісів Північного Причорномор'я, які перебували на перетині грецької, римської та варварської правових культур. Перші кроки на цьому шляху вже зроблено [10, 11]. Але загалом завдання висвітлення еволюції уявлень про суб'єктивні права і свободи людини в правових системах античності та їхній вплив на тогочасне міжнародне право автори перед собою спеціально не ставили.

Виклад основного матеріалу. У Давній Греції уявлення про права та свободи нерозривно пов'язувалися з категорією громадянина (поліτης), яка була центральною у структурі полісної організації [12, с. 53-54]. Громадянство означало належність до політичної спільноти, що передбачало не лише користування певними правами, а й виконання обов'язків перед полісом. Власне, уявлення про права особи в античному світі було колективістським за своєю природою: свобода і рівність мислилися не в універсальному, а в корпоративному сенсі – як привілей тих, хто входив до кола повноправних членів громади.

До громадянського корпусу зазвичай належали вільнонароджені чоловіки, наділені правом участі у народних зборах (екклесії), доступом до посад та правом захисту в суді. Жінки, раби й чужоземці (метеки) були позбавлені цих можливостей, хоча могли мати певні приватно-правові гарантії (захист власності, право на угоди тощо). Така обмеженість кола осіб, які визнавалися носіями політичних прав, підкреслює специфіку античної концепції свободи: вона полягала насамперед у можливості брати участь у справах поліса, а не в універсальному визнанні прав кожної людини.

У грецькій думці поняття громадянства набувало нормативного змісту. Арістотель визначав громадянина як того, хто «має право брати участь у раді та суді», підкреслюючи активний, а не лише пасивний характер цього статусу. Поліс виступав гарантом прав, але водночас вимагав від громадянина лояльності, служби у війську та дотримання законів. Отже, громадянство розумілося як синтез свободи й обов'язку, де перше було невіддільне від другого.

Правовий статус громадянина також мав міжнародно-правові наслідки. Поліси укладали між собою угоди про ізополітію (взаємне визнання громадянських прав) [2, с. 249], які дозволяли іноземцям користуватися аналогічними привілеями на території союзного міста. Це створювало

прецедент для міждержавного визнання правових гарантій особи, що стало важливим кроком до формування ранніх елементів міжнародного права.

Таким чином, у грецькому полісі громадянин був єдиним справжнім носієм прав і свобод, що поєднувалися з політичною участю. Хоча ця модель була ексклюзивною й обмежувала доступ до прав значної частини населення, саме вона започаткувала ідею інституційного зв'язку між правом, свободою та належністю до політичної спільноти, яка в подальшому розвивалася у європейській правовій традиції.

Для античного грецького світу характерним було особливе розуміння свободи, яке неможливо відокремити від обов'язку перед полісом. Свобода розглядалася не як індивідуальна автономія у сучасному сенсі, а як можливість брати участь у житті політичної громади, приймати рішення через народні збори, здійснювати контроль над посадовцями, відстоювати свою позицію у суді [13]. Однак ця свобода була можливою лише завдяки готовності кожного громадянина служити полісу, виконуючи покладені на нього обов'язки.

Арістотель, аналізуючи природу політичного устрою, наголошував, що громадянин є носієм прав лише тією мірою, якою він бере участь у спільних справах. Саме тому уявлення про свободу невіддільно поєднувалося з військовою службою, сплатою податків, дотриманням законів та активною участю в політичному житті. У цьому полягала своєрідна рівність: усі громадяни мали однакові права й однакові обов'язки перед полісом.

Важливо підкреслити, що така концепція виключала можливість пасивного користування свободами. Той, хто ухилявся від участі в управлінні чи обороні поліса, вважався не лише безвідповідальним, але й небезпечним для цілого суспільства. Полісне право поєднувало індивідуальні гарантії з колективною дисципліною, створюючи модель, у якій свобода була привілеєм лише активних і відповідальних членів громади.

Це поєднання свободи та обов'язку мало й міжнародно-правові наслідки. Військова служба як обов'язок громадянина була підґрунтям для участі полісів у міждержавних війнах і союзах. Укладання мирних договорів чи союзних угод передбачало захист не лише території, але й прав громадян, які брали участь у політичному та військовому житті. Отже, уявлення про свободу як привілей, що випливає з обов'язку, заклало основу для розуміння взаємозалежності індивідуального та колективного в правовому розвитку античності.

Таким чином, у грецькому полісі свобода ніколи не була індивідуалістичною у вузькому сенсі. Вона виявлялася у гармонійному поєднанні з обов'язком перед політичною спільнотою, що формувало своєрідний «соціальний контракт» античної доби. Саме ця концепція вплинула на подальшу європейську традицію, у якій громадянські права нерозривно співвідносилися з виконанням обов'язків перед державою.

Звичайно, антична концепція свободи мала виразно обмежений характер і не поширювалася на всі категорії населення. Громадянські права, що вважалися сутністю свободи у грецькому полісі чи Римській державі, належали лише вузькому колу осіб, тоді як значна частина людей перебувала за межами цього правового простору. Саме аналіз становища рабів, метеків у Греції та перемісників у Римі дозволяє побачити межі античного уявлення про свободу.

Раби становили групу, найбільш позбавлену прав. У грецькому полісі вони розглядалися насамперед як власність, а не як суб'єкти права; їхня свобода могла бути відновлена лише через акт звільнення. У Римі рабство набуло системного характеру: раб не мав жодних прав, його життя та діяльність цілком залежали від волі власника. Лише поступово, з розвитком стоїчної філософії та ідеї природного права, з'являлися окремі норми, які гуманізували становище рабів, але не скасовували фундаментальної нерівності.

Проміжне становище в Афінах та інших полісах займали метеки. Вони не мали політичних прав, але могли вести господарську діяльність, укладати договори, виступати у суді через посередників-громадян. Їхня присутність була важливою для економічного життя, однак правовий статус залишався вразливим і залежним від рішень поліса.

Іноземці, або варвари, сприймалися як «чужі» у політичному й культурному сенсі. Вони могли користуватися певними привілеями лише за умови укладення спеціальних договорів (проксенія, ізополітія), які гарантували їм захист життя, майна та можливість торгівлі. Подібні угоди мали й міжнародно-правове значення, адже сприяли визнанню мінімальних прав для іноземців у межах полісної системи.

У Римі аналогічне місце посідали перемісники – чужоземці, які не мали прав римського громадянина [14, с. 130]. Згодом для врегулювання їхнього становища було створене *jus gentium* («право народів»), яке визначало базові правила торгівлі, укладання договорів і вирішення суперечок між представниками різних етносів [15, с. 9-10]. Це стало важливим кроком у напрямі універсалізації правових норм і водночас показувало межі класичного римського громадянства.

Таким чином, антична концепція свободи була елітарною: повноцінними носіями прав і свобод визнавалися лише громадяни, тоді як раби, метеки та іноземці опинялися у «зоні обмеженої правосуб'єктності». Саме ця розмежованість між «своїми» і «чужими» визначила як внутрішній правопорядок античності, так і ранні форми міжнародних відносин, у яких поступово зароджувалися перші спроби гарантувати мінімальні права особи незалежно від громадянства.

З часом, як унікальна правова система, що поєднала вузькі рамки цивільного права (*jus civile*) з універсалістськими тенденціями, котрі поступово втілювалися в категоріях *jus gentium* і *jus naturale*, постало римське право. На ранніх етапах розвитку Римської республіки правовий статус і можливість користуватися правами були нерозривно пов'язані з належністю до римської громади. Саме *jus civile* регулювало відносини лише між римськими громадянами, закріплюючи їхні права на власність, участь у судовому процесі та укладення угод. У цьому сенсі воно залишалося локальною системою, подібною до грецьких моделей, але водночас прагнуло більшої правової впорядкованості.

У процесі розширення Римської держави постала проблема регулювання відносин між римлянами та численними підкореними чи союзними народами. Відповіддю на цей виклик стало формування *jus gentium* – «права народів», що мало характер наднаціональної системи правил. Воно поєднувало звичаї різних народів, загальні засади справедливості та практичні потреби торгового й дипломатичного життя. *Jus gentium* забезпечувало правові підвалини для економічних і політичних зв'язків у межах середземноморського світу, водночас ставши прообразом міждержавного права [16].

Подальшим кроком еволюції стала поява поняття *jus naturale* – «природного права», яке розумілося як універсальний порядок, притаманний людській природі й розуму. Стоїчна філософія та юриспруденція класичного періоду сприяли його поширенню, закріпивши уявлення про те, що всі люди, незалежно від походження чи статусу, підлягають єдиному розумному закону природи. Хоча в реальності римське суспільство ще зберігало рабство й стану ієрархії, саме ідеї *jus naturale* стали інтелектуальним підґрунтям для пізніших концепцій прав і свобод.

Отже, еволюція римського права від *jus civile* до *jus gentium* і *jus naturale* відбивала поступовий перехід від замкненої громади до універсалістської правової системи. Це сприяло формуванню уявлення про право як загальнолюдського феномена і заклало основи тієї традиції, з якої виросли середньовічні та модерні концепції міжнародного права і прав людини [17, с. 113-114].

Однією з найвиразніших моделей поєднання свободи громадянина з його активною участю в політичному та правовому житті став Афі́нський поліс класичної доби. Центральним елементом афі́нської демократії була еклесія – народні збори, де кожен повноправний громадянин мав право голосу. Тут ухвалювалися закони, вирішувалися питання війни й миру, обиралися посадові особи. Саме через безпосередню участь у зборах громадянин реалізовував своє право впливати на життя держави.

Іншою ключовою сферою були судові інституції, передусім Гелі́ея – народний суд, у якому могли брати участь численні громадяни, обрані жеребом. Це створювало уявлення про справедливість як результат колективного рішення вільних людей, а також забезпечувало громадянам право на судовий захист. Важливим було й право кожного громадянина виступати зі своєю промовою, захищаючи власні інтереси або інтереси громади, що сприяло розвитку риторики та юридичного мислення.

Особливе значення мало право на захист від свавільних дій посадових осіб. Афі́няни мали механізми притягнення магістратів до відповідальності через спеціальні процедури, зокрема ісангелію чи графе параномон (звинувачення у незаконних діях). Це свідчило про поступове формування ідеї підзвітності влади та верховенства закону, навіть якщо воно ще обмежувалося колом громадян.

Разом з тим афі́нська демократія залишалася замкненою спільнотою: повноцінні політичні та правові права мали лише дорослі чоловіки-громадяни. Жінки, раби й метеки були виключені з цього простору свободи, що виявляє одночасно велич і межі античної концепції громадянських прав.

Спартанська держава пропонувала зовсім інший підхід до розуміння свободи й прав, ніж афі́нська демократія. Якщо для афі́нянина свобода означала участь у народних зборах і судових процесах, то для спартанця вона полягала передусім у служінні державі та в готовності підкорятися суворій дисципліні. Спартанський устрій будувався на домінуванні обов'язку над правами: головною цінністю була не індивідуальна автономія, а колективне виживання та сила військової громади.

З раннього віку громадянин проходив аго́ге – систему державного виховання, що формувала воїна, здатного беззастережно підкорятися наказам і водночас бути готовим віддати життя за поліс. Особисте життя спартанця, його сімейні та навіть економічні інтереси відходили на другий план, підпорядковуючись ідеї служіння державі. Таким чином, дисципліна й самозречення сприй-

малися як вища форма свободи, адже справжня свобода полягала у збереженні сили й незалежності всієї громади.

Політичні права громадян були обмежені й жорстко врегульовані. Народні збори (апелла) мали мінімальні повноваження: вони могли лише затверджувати або відхиляти пропозиції герусії та ефорів без права обговорення. Натомість влада зосереджувалася в руках колегіальних органів, які контролювали всі сфери життя, включаючи виховання, релігійні практики та військову підготовку.

У цій системі поняття свободи зводилося не до індивідуальних прав, а до колективного панування над залежним населенням – передусім ілотами, які становили більшість. Спартанська модель демонструє парадокс античних уявлень: відсутність широких громадянських прав могла поєднуватися з ідеалізацією свободи як абсолютної відданості державі.

Теоретичним підґрунтям формування уявлень про права і свободи людини, стала антична філософія, що визначила ті інтелектуальні орієнтири, які в подальшому впливали на розвиток права як у внутрішньополісному, так і в міжнародному вимірі [18, с. 33–100].

Зокрема, Платон трактував права й обов'язки людини крізь призму гармонії між особистістю та державою. В його «Державі» індивідуальні права фактично підпорядковувалися спільному благу: справедливість досягається тоді, коли кожен виконує свою функцію у відповідності до природних здібностей. Водночас Платон вводив поняття «добра» і «справедливості» як універсальних категорій, які виходять за межі конкретного поліса, що створювало підґрунтя для універсалізації правових уявлень.

Арістотель розробив більш системну концепцію. Він визначав людину як «*zoon politikon*» – істоту політичну, яка реалізує свою природу лише в межах політичної спільноти. Право на участь у справах поліса він розглядав як найвищий прояв свободи. Водночас Арістотель визнавав природну ієрархію між людьми: громадянин, метеки, раби мали різний правовий статус, що демонструвало обмеженість античного розуміння свободи. Проте ідея «природного права» як критерію справедливості, незалежного від позитивних законів, відкривала перспективу для подальшого розвитку універсальних правових принципів.

Вирішальний крок у напрямку гуманізації античної думки зробили стоїки. Вони проголосили, що всі люди рівні за своєю природою, оскільки мають розум і належать до єдиного космічного порядку. Для стоїків свобода полягала у внутрішній автономії особистості, у здатності підкорятися не сваволі правителів, а законам природи й розуму. Саме стоїчна доктрина стала підґрунтям для формування римського *jus naturale*, що згодом увійшло у середньовічну й модерну правову традицію.

Таким чином, антична філософія поєднала два підходи: з одного боку, підпорядкування прав індивіда спільному благу, а з іншого – формування уявлення про універсальні засади справедливості й рівності. Саме цей дуалізм визначив подальший розвиток правових концепцій у Стародавньому Римі та вплинув на зародження ідей прав людини в європейській традиції.

Античні уявлення про права та свободи мали не лише внутрішньополісний вимір, а й відчутно впливали на становлення ранніх міжнародно-правових практик [19, с. 79]. Хоча в античності ще не існувало системи міжнародного права в сучасному розумінні, численні угоди між державними утвореннями відображали певні принципи взаємного визнання прав і гарантій.

По-перше, важливу роль відігравали договори між полісами, які регулювали питання миру, союзу, торгівлі та взаємного визнання прав громадян. Такі угоди могли передбачати, зокрема, й право громадян одного поліса вільно перебувати і торгувати в іншому, користуватися певними правовими гарантіями, а інколи й мати доступ до судового захисту. Це формувало початкову традицію транскордонного визнання прав людини, хоч і обмежену неналежністю до громадянського кола держави перебування.

По-друге, поширеною інституцією була посада *прохепос*, що розглядається дослідниками як античний аналог сучасного дипломатичного захисту. Проксен виступав представником інтересів громадян чужого поліса у своєму місті, сприяв їм у судових чи торгових справах, забезпечував певний захист від сваволі влади [5, с. 84–88]. Ця практика демонструє зародження ідеї, що навіть поза межами рідного поліса людина має право на правову допомогу та захист.

По-третє, міжнародно-правові наслідки проявлялися у феномені «священних воєн», коли амфіктіонії [5, с. 109–119; 20] чи окремі держави втручалися у внутрішні справи інших полісів під приводом захисту священних місць або прав певних громад. Такі інтервенції, попри їхню політичну заангажованість, відображали зародження концепції міжнародної відповідальності за порушення колективних або релігійних прав. У цій площині античні практики можна розглядати як попередників сучасної ідеї «гуманітарної інтервенції», хоча з ідеологічно-релігійним забарвленням.

Таким чином, давньогрецькі держави виробили низку механізмів, які поєднували внутрішньополісні уявлення про права громадян із зародковими формами міжнародно-правових гарантій [21, с. 34]. Вони не створювали універсальної системи, однак окреслювали обрії для майбутньої еволюції міжнародного права, орієнтованого на захист особи.

У Стародавньому Римі основою всієї концепції прав і свобод римського громадянина стала категорія *civitas*. На відміну від грецьких полісів, де права були тісно прив'язані до участі в політичному житті конкретної громади, у Римі вони набули більш чіткої правової форми та універсального характеру, що забезпечило їхню довготривалу спадковість у європейській правовій традиції.

Спочатку коло громадянських прав було обмеженим і належало лише патриціям. Однак у процесі розвитку Римської республіки, особливо після боротьби плебеїв з патриціями, воно поступово розширювалося. Поява законів Ліцинія і Секстія (367 р. до н.е.), Законів XII таблиць та подальших реформ призвела до поступового зрівняння правових можливостей різних соціальних верств римського суспільства.

Основні громадянські права включали: право голосу (*ius suffragii*) – участь у народних зборах, де ухвалювалися закони та обиралися магістрати; право на обрання до посад (*ius honorum*) – доступ до магістратур та сенату; право на укладання законних шлюбів (*ius conubii*) – можливість вступати в шлюб, що визнавався римським правом; право на власність і укладання договорів (*ius commercii*) – здатність володіти майном, укласти угоди, передавати спадщину; право на судовий захист (*ius legis actionis*) – можливість звертатися до римських судів, захищати власні інтереси за встановленими процедурами.

З часом у римському праві відбувалася універсалізація громадянства. Уже в I ст. до н.е. частина цих прав поширювалася на союзників та іноземців через систему договорів та спеціальних привілеїв. Кульмінацією цього процесу став Едикт імператора Каракалли (212 р. н.е.) [22, с. 134], який надав римське громадянство всім вільним мешканцям імперії. Це було безпрецедентним кроком, що перетворив громадянські права з локального феномена на загальноімперський інструмент інтеграції.

Таким чином, еволюція *civitas* від обмеженого привілею до універсального статусу в межах імперії заклала фундамент для ідеї правової рівності в межах політичної спільноти, яка згодом вплинула на середньовічні й модерні концепції громадянства та прав людини.

Особливим досягненням римської правової думки стало формування категорії *jus gentium* – «права народів», яке виникло як відповідь на зростання інтенсивності контактів Риму з іншими державами та численними іноземцями (*peregrini*), що проживали на території імперії. На відміну від *jus civile*, яке поширювалося лише на римських громадян, *jus gentium* регулювало відносини за участі осіб, що не мали *civitas*, створюючи універсальні правові норми, зрозумілі для різних етносів і культур.

У своїй основі *jus gentium* спиралося на загальні принципи справедливості, які римські юристи вбачали у звичаях, спільних для більшості народів Середземномор'я [23]. Його ключовим завданням було забезпечення правового простору для торгівлі, договірних відносин і врегулювання спорів між громадянами Риму та іноземцями. Таким чином, *jus gentium* слугувало не лише правовим, а й своєрідним дипломатичним інструментом, сприяючи інтеграції різних культур у межах римського панування.

Важливо, що це право поступово отримало універсальний характер: воно визнавало за іноземцями здатність укладати договори (*ius commercii*), набувати майно, користуватися судовим захистом. У практиці преторів, особливо *praetor peregrinus* [24, с. 27], виробилася система процедур, яка фактично ставила іноземців у рівне становище з римськими громадянами у сфері приватно-правових відносин.

Таким чином, *jus gentium* можна розглядати як перший крок до формування ідеї загального, наддержавного права, що ґрунтується на універсальних принципах справедливості та розуму [25, с. 4]. Воно не лише інтегрувало різні правові культури у межах імперії, але й заклало інтелектуальні передумови для подальшого розвитку доктрини природного права та, зрештою, міжнародного права в ранньомодерний період [26].

У римській правовій традиції поряд із *jus civile* та *jus gentium* сформувалося поняття *jus naturale* – «природного права». На відміну від двох попередніх категорій, воно не обмежувалося правовими системами чи звичаями окремих народів, а претендувало на універсальність. Римські юристи розуміли *jus naturale* як систему норм, що випливають із самої природи людини та світу, а тому є однаковими для всіх.

Зміст *jus naturale* тісно пов'язаний із стоїчною філософією, яка проголошувала єдність людського роду, рівність усіх людей за природою та підпорядкування універсальному розумному закону космосу. У такому баченні свобода переставала бути винятковим привілеєм громадянина поліса чи імперії, а набувала значення внутрішньої здатності людини жити згідно з розумом і справедливістю.

Для римських правників *jus naturale* виконувало радше концептуальну й моральну функцію. Воно давало змогу критикувати позитивне право, що суперечило ідеалам справедливості, та служило своєрідним «мірилом» правових систем. Так, у працях Ульпіана та Павла *jus naturale* визна-

чалось як право, притаманне всім живим істотам, що охоплює базові принципи свободи, шлюбу, виховання дітей.

Попри те, що рабство залишалося легальною інституцією в Римі, саме ідеї природного права дозволяли стверджувати, що за природою всі люди вільні. Це створювало інтелектуальний ґрунт для поступового осмислення свободи як універсального стану, а не соціального привілею.

Таким чином, *jus naturale* стало важливим кроком в універсалізації уявлень про права людини: воно перенесло акцент із належності до політичної спільноти на саму природу людини як носія свободи і справедливості. У подальшому ці ідеї були відроджені в середньовічній схоластиці та правових концепціях Нового часу, ставши одним із джерел доктрини прав людини у міжнародному праві.

Особливе місце в римській правовій системі посідав інститут патронату (*patronatus*), що поєднував у собі правові, соціальні й моральні елементи [5, с. 170]. Його первісна форма виникла в межах відносин між колишнім рабом і його власником: відпущений на волю (*libertus*) залишався у зв'язку з патроном, зобов'язуючись до певних послуг і зберігаючи вдячність, а патрон, у свою чергу, був зобов'язаний надавати йому підтримку, правовий захист і протекцію в разі потреби. Такий зв'язок формувался як напівправове, напівморальне відношення, що виявляло глибоку вкоріненість римського права в ідеях взаємності та солідарності.

Згодом інститут патронату вийшов за межі відносин між патроном і вільновідпущеником та поширився на інші сфери суспільного й політичного життя. Особливо важливим стало його застосування у відносинах між Римом і підкореними або союзними громадами. Місцеві еліти, правителі чи громади отримували від впливових римських громадян статус клієнтів, а ті, відповідно, виступали їхніми патронами. Ця форма протекції забезпечувала представництво інтересів залежних спільнот у сенаті чи перед магістратами, сприяла пом'якшенню наслідків імперської політики й дозволяла зберегти певний рівень правової безпеки.

Функціонально патронат виступав проміжною ланкою між суворою владою Риму та потребами підданих і союзників. Він створював своєрідний канал комунікації, у межах якого юридичний захист підкріплювався особистим авторитетом і соціальними зв'язками. Водночас ця система не усувала ієрархії, а лише адаптувала її, закріплюючи домінування патрона і водночас забезпечуючи клієнтам мінімальні гарантії справедливості.

У ширшому контексті інститут патронату можна розглядати як своєрідний прообраз концепції правового захисту «слабшої сторони» у публічно-правових відносинах. Римська практика демонструвала, що навіть у рамках імперської влади визнавалась потреба певного юридичного балансу, який зберігав людську гідність підданих і союзників. Цей досвід увійшов у правову спадщину Європи, ставши одним із джерел пізніших ідей протекції та правового заступництва в міжнародних відносинах.

Міста-держави Північного Причорномор'я – Ольвія, Херсонес, міста Боспорського царства – розвивалися за моделлю класичного полісного устрою, зберігаючи головні риси еллінської політичної культури. Центральне місце в їхньому суспільному житті посідав інститут громадянства, який визначав доступ до політичних і правових механізмів. Громадяни мали право брати участь у народних зборах, обіймати магістратури, виступати в судах, володіти землею та майном у межах поліса. Водночас вони несли обов'язок військової служби, участі у спільних релігійних обрядах і фінансуванні суспільних заходів [11, с. 62–64].

Наявність громадянства чітко відмежовувала «своїх» від «чужих». Метеки та іноземці могли займатися торгівлею, користуватися захистом місцевого права та укладати договори, однак були позбавлені політичних прав і не могли володіти землею. Раби становили окрему категорію, яка розглядалася не як суб'єкт, а як об'єкт права. Така система відображала обмежений характер античних уявлень про свободу: права були привілеєм членів політичної громади, а не універсальним надбанням усіх людей.

Особливе значення для реконструкції правового життя північнопричорноморських полісів мають епіграфічні пам'ятки – декрети, присяги, присвятні написи, міжнародні договори [27, с. 10–13]. У цих документах відображено як внутрішні механізми захисту прав громадян, так і форми зовнішніх гарантій. Наприклад, у декретах на честь видатних громадян часто підкреслювалося їхнє право на пільги, почесні місця в театрі чи звільнення від податків. Такі відзнаки мали правовий характер і закріплювали особливий статус нагороджених осіб.

Дослідники відзначають, що зовнішньополітичні зв'язки античних держав Північного Причорномор'я відзначалися високим ступенем договірної регламентації. Контакти із сусідніми кочовими племенами (скіфами, сарматами), з грецькими метрополіями, а згодом і з Римом відбувалися не лише у військово-політичній площині, але й через систему договорів, які встановлювали взаємні права та обов'язки сторін [28; 29].

У відносинах зі скіфами укладалися угоди, що регулювали доступ до земель і торгівельних шляхів, визначали обсяг зобов'язань у разі військових союзів або підпорядкування [28, с. 90–95]. Такі

акти передбачали захист прав громадян – зокрема, гарантії безпеки купців, право на вільне пересування та укладення торгових угод. Подібні положення мали не лише економічне, але й гуманітарне значення, оскільки сприяли захисту життя та майнових прав індивідів у прикордонних зонах.

Взаємини між окремими полісами Північного Причорномор'я також оформлювалися через договори. В них закріплювалося взаємне визнання громадянських прав, гарантії недоторканності послів, регламентація вирішення суперечок і доступу до культових об'єктів. Це створювало правові механізми колективного та індивідуального захисту у випадку пересування громадян між різними політичними центрами.

Найбільшої ваги набули угоди з Римом, який із I ст. до н. е. почав активно інтегрувати регіон до своєї сфери впливу. Договори про союз і протекторат забезпечували громадянам полісів правовий захист у межах римської держави, визнавали їхню автономію в локальних справах і водночас поширювали на них елементи римського *jus gentium* [29, с. 48–51]. У цьому сенсі договірна практика сприяла поступовій універсалізації уявлень про права та свободи, наближаючи їх до концепту, що виходив за межі конкретної полісної громади.

Таким чином, зовнішні договори античних держав Північного Причорномор'я стали важливим інструментом не лише забезпечення політичної стабільності, а й захисту особи як члена громади або союзника. Вони демонструють, що ідея міжнародних гарантій прав має глибоке коріння ще в античній договірній практиці, де поєднувалися локальні інтереси із зародками універсальних правових принципів.

Антична дипломатична практика виробила уявлення про політичну рівність суб'єктів, яке, хоча й мало умовний характер, стало одним із засадничих принципів міжнародного права. У міжполісних договорах часто підкреслювалася взаємність прав і обов'язків: визнавалися територіальні межі, гарантувалися безпека послів, права на вільну торгівлю та доступ до ринків. Навіть у випадках нерівності сил сторони прагнули надати угодам форму «рівноправного контракту», що символічно підтверджувало їхню незалежність. Таким чином, на рівні договірної практики закріплювалася ідея суверенітету полісу, яка згодом вплинула на розвиток європейської дипломатії та міжнародного права ранньомодерної доби.

Особливим внеском грецької цивілізації у розвиток міжнародного права став інститут «проксенії». Проксен – громадянин одного поліса, який за рішенням іншої громади отримував почесний обов'язок захищати інтереси її громадян на своїй території. Він виступав посередником у торговельних і правових справах, забезпечував недоторканність чужоземців, сприяв вирішенню конфліктів [30]. За своєю суттю проксенія була прототипом сучасного консульського та дипломатичного захисту: вона визнавала за іноземцями право на безпеку та правову допомогу за межами їхньої батьківщини. Цей інститут заклав основи принципу міжнародної взаємності та створив перший «гуманітарний» механізм охорони індивіда в міждержавних відносинах.

Римське *jus gentium* – «право народів» – стало спробою уніфікації правових норм для врегулювання відносин між римськими громадянами та іноземцями. Воно спиралося на принципи, що визнавалися більшістю народів: добросовісність у договорах, справедливість у торгівлі, недоторканність послів. Важливим аспектом було те, що *jus gentium* виводилося за межі виключно римського громадянства і мало універсальний характер. У такий спосіб у римському праві почала формуватися концепція загальних норм, які застосовуються незалежно від етнічної чи політичної приналежності. Це стало фундаментом для пізнішої традиції «загальних принципів міжнародного права», що збереглася у середньовічних доктринах і знайшла відображення в класичній європейській юриспруденції Нового часу [31, с. 353–355].

Античні уявлення про права та свободи особи, сформовані в грецьких полісах і розвинуті в римській правовій системі, не зникли разом із занепадом античного світу, а трансформувалися та стали основою для наступних епох [13, с. 40–42].

Антична традиція міжнародних договорів, що визнавала певний рівень прав і обов'язків між державами, була успадкована європейськими монархіями. У новий час вона еволюціонувала в систему принципів Вестфальського миру, де закріпилася рівність суверенних держав і необхідність взаємного визнання правових норм. Водночас римське *jus gentium* стало безпосереднім джерелом для формування доктрин природного права й концепції універсальних прав людини в епоху Просвітництва.

Висновки. Аналіз античних правових систем свідчить, що уявлення про права і свободи людини формувалися поступово, у тісному зв'язку з політичною організацією суспільства, його культурними цінностями та філософськими пошуками. У Стародавній Греції зародилися концепти громадянства, рівності перед законом і політичної участі, які заклали основу для подальшої правової традиції. Водночас ці уявлення мали виразно обмежений характер: права визнавалися лише за повноправними громадянами, тоді як раби, жінки та чужоземці залишалися поза їх межами.

Римська правова система надала цим ідеям більш універсальної форми, сформувавши доктрину природного права, закріпивши поняття правового статусу особи, власності та правоздатності. Саме в римському праві з'явилися ті юридичні конструкції, які стали фундаментом для європейського праворозуміння та сучасного міжнародного права.

Не менш важливим є досвід античних держав Північного Причорномор'я – Ольвії, Херсонеса, Боспорського царства. Вони поєднували античні правові інститути з місцевими традиціями, створюючи унікальний правовий простір, у якому знайшли відображення як грецько-римські уявлення про свободу й справедливість, так і особливості міжкультурних контактів.

Безперечно, що витоки прав і свобод особи, які формувалися в античності в жодному разі не можна розглядати як прямий аналог сучасних концепцій прав людини. Однак вони становлять історичне підґрунтя, що вплинуло на розвиток ідей гуманізму, природного права та міжнародного захисту особи в подальші епохи. Античні уявлення про свободу, гідність і справедливість зберегли свою цінність і в наш час, адже вони нагадують, що права людини – це результат багатовікової еволюції, яка поєднує досягнення та суперечності різних цивілізацій.

Сьогодні, коли права людини перебувають під загрозою через глобальні конфлікти, авторитарні тенденції та гуманітарні кризи, звернення до античних витоків допомагає усвідомити історичну глибину й культурну універсальність цієї ідеї. Таким чином, античність виступає не лише джерелом правових понять, але й нагадуванням про тривалий і непростий шлях людства до визнання гідності кожної особи як найвищої правової цінності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Турянський Ю.І. Становлення та розвиток прав людини в античні часи. *Вісник національного університету «Львівська Політехніка». Серія: Юридичні науки*. 2019. Вип. 23, № 6. С. 39–44. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2020/feb/20935/8.pdf> (дата звернення: 06.10.2025).
2. Буткевич О.В. Міжнародне право Стародавнього Світу: монографія. Київ: Україна, 2004. 864 с.
3. Дмитрієв А.І., Дмитрієва Ю.А., Задорожній О.В. Історія міжнародного права. Монографія. Київ: Промінь, 2008. 384 с.
4. Grewe W.G. The Epochs of International Law. Berlin; New York: Walter de Gruyter, 2000. 780 p.
5. Гавриленко О.А., Сироїд Т.Л. Історія міжнародного права: стародавня доба: навчальний посібник. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2021. 232 с.
6. Мельник В.М. Міжнародно-правова суб'єктність Римської імперії: юридичні концепції доби домінації: монографія. Київ – Харків – Вінниця: Твори, 2025. 1080 с.
7. Мельник В.М. Елементи римсько-візантійського юридичного спадку: титулатура, статус, правосуб'єктність понять «царство» і «королівство». *Juris Europensis Scientia*. 2022. Вип. 3. С. 3–11. DOI: <https://doi.org/10.32782/chern.v3.2022.1> (дата звернення: 06.10.2025).
8. Мельник В.М. Статус імператора Магнуса Максимуса в контексті римських концепцій міжнародної правосуб'єктності (383–388). *Юридичний вісник*. 2024. № 1. С. 7–18. DOI: <https://doi.org/10.32782/yuv.v1.2024.1> (дата звернення: 06.10.2025).
9. Melnyk V. The Roman Empire and the legal status of the Visigoths: the context of the lower Danube War of 365-369. *Multidisciplinary Reviews*. 2024. Vol. 7. Pp. 1–8. DOI: <https://doi.org/10.31893/multirev.2024spe015> (дата звернення: 06.10.2025).
10. Гавриленко О.А. Демократичні традиції античних полісів Північного Причорномор'я та їх вплив на майбутні державотворчі процеси на території України. *Право України*. 2024. Вип. 12. С. 66–84. DOI: <http://dx.doi.org/10.33498/loiu-2024-12-066> (дата звернення: 06.10.2025).
11. Гавриленко О.А. Античні держави Північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н.е. – перша половина VI ст. н.е.). Монографія. Харків: Парус, 2006. 352 с.
12. Мельник Н.В., Савайда О.І., Здреник І.В. Історичні періоди становлення і розвитку прав людини: міжнародно-правовий аспект. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 3. С. 52–56. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-3/10> (дата звернення: 06.10.2025).
13. Турянський Ю.І. Генезис прав людини у період античності. *Історико-правовий часопис*. 2019. № 2 (14). С. 39–42. URL: <https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/18236/1/9.pdf> (дата звернення: 06.10.2025).
14. Денисенко В.В. Регламентація правового статусу іноземців у Стародавньому Римі. *Вісник Запорізького юридичного інституту Дніпропетровського університету внутрішніх справ*. 2011. № 2. С. 128–137. URL: <https://eir.zp.edu.ua/server/api/core/bitstreams/8e69f2bc-be48-495c-b84b-032b3d5db18a/content> (дата звернення: 06.10.2025).
15. Денисенко В.В. Jus Gentium: проблема становлення міжнародного права в Стародавньому Римі. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2010. № 3. С. 7–12.

- URL: <https://eir.zp.edu.ua/server/api/core/bitstreams/c3bba784-b55f-4a1a-8fc4-b32fd3a89089/content> (дата звернення: 06.10.2025).
16. Яковюк І.В., Житинський О.В. До питання про трансформацію *jus gentium* у міжнародне право. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2020. Т. 31 (70). № 5. С. 118–122. DOI: <https://doi.org/10.32838/TNU-2707-0581/2020.5/21> (дата звернення: 06.10.2025).
 17. Київець О.В. Історичні передумови формування сучасної системи джерел міжнародного права. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2013. № 3. С. 111–122. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzizvru_2013_3_23 (дата звернення: 06.10.2025).
 18. Cybichowski S. Das antike Völkerrecht zugleich ein Beitrag zur Konstinktion des modernen Völkerrechts. Breslau: Verlag von M. & H. Marcus, 1907. 122 s.
 19. Portmann R. Legal Personality in International Law. Cambridge: Cambridge University Press, 2010. 333 p.
 20. Зубар В.М. Виникнення воєнного та релігійного союзу грецьких міст Боспору Кімерійського. *Український історичний журнал*. 1997. № 5. С. 41–52. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21COLORTERMS=0&S21P03=IDP=&S21STR=journal_1997_5_41 (дата звернення: 06.10.2025).
 21. Walker T.A. A History of the Law of Nations. Vol. I: From the earliest times to the peace of Westphalia, 1648. Cambridge, Cambridge University Press. 1845. 361 p. XIV, 797 p.
 22. Гавриленко О.А., Сироїд Т.Л., Фоміна Л.О. Держава і право античного світу. *Історія держави і права зарубіжних країн: підручник* / О.М. Бандурка, О.М. Головка, І.А. Логвиненко та ін.; за заг. ред. О.М. Бандурки. 2-ге вид., допов. та змін. Харків: ХНУВС, 2021. С. 98–148.
 23. Wielgus, S. The Genesis and History of *ius gentium* in the Ancient World and the Middle Ages. *Roczniki Filozoficzne / Annales De Philosophie / Annals of Philosophy*. 1999. Vol. 47. No. 2. P. 335–351. URL: <https://ojs.tnku.pl/index.php/rf/article/view/14249/15270> (дата звернення: 06.10.2025).
 24. Денисенко В.В. Гостинність як складова частина *jus gentium* у Стародавньому Римі. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2016. № 23. С. 25–28. URL: <https://eir.zp.edu.ua/server/api/core/bitstreams/f6e92d9d-7cfc-4ece-9b18-3f965fd5a612/content> (дата звернення: 06.10.2025).
 25. Bynkershoek C. van. A Treatise On The Law Of War. Translated from the original Latin of Cornelius van Bynkershoek. Being the first book of his *juris publici* / With notes, by Peter Stephen du Ponceau. Philadelphia: Published by Farrand & Nicholas; also, by Farrand, Mallory & Co., Bostor P.H. Nicklin & Co., Baltimore; D. Farrand & Green, Albany; Lyman, Mallory & Co., Portland; and Swift fee Chipman, Middlebury, (Vt.) Fry and Kammerer, Printers. 1810. 218 p.
 26. Грабинський М. Римське право як основа міжнародного права. *Український часопис міжнародного права*. 2023. № 2. С. 25–29. DOI: doi.org/10.36952/uail.2023.2.25-29 (дата звернення: 06.10.2025).
 27. Гавриленко О.А. Дослідження лапідарних пам'яток міжнародного права античних держав Північного Причорномор'я у вітчизняній та зарубіжній історіографії. *Право і безпека*. 2004. № 1. Т. 3. С. 10–13. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pib_2004_3_1_5 (дата звернення: 06.10.2025).
 28. Гавриленко О.А. Міжнародно-правові стосунки еллінів та скіфів у північнопонтійському регіоні. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2006. № 33. С. 89–97. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnuvs_2006_33_15 (дата звернення: 06.10.2025).
 29. Гавриленко О.А. Боспоро-римські взаємини у другій половині I ст. до н.е. – третій чверті III ст. н. е.: історико-правове дослідження. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2006. № 34. С. 46–53. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnuvs_2006_34_10 (дата звернення: 06.10.2025).
 30. Денисенко В.В. Ксенія і проксенія: співвідношення союзів приватної і публічної гостинності у міжполісних відносинах Стародавньої Греції. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 5. С. 21–24. URL: https://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2020/07/5_2015.pdf (дата звернення: 06.10.2025).
 31. Гавриленко О.А. Історіографія еволюції міжнародного права та його науки: основні етапи становлення та розвитку. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Право*. 2025. Вип. 39. С. 349–365. DOI: <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-39> (дата звернення: 06.10.2025).